

УДК 94(477):323.3 «1757»

Каріна Солдатова

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАРАФІЯН ЦЕРКВИ ПОКРОВИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ МІСТА БАТУРИНА (ЗА СПОВІДНИМИ РОЗПИСАМИ 1757 РОКУ)

DOI: 10.5281/zenodo.3949735

© К. Солдатова, 2020. CC BY 4.0

На сучасному етапі розвитку історичної науки багато досліджень присвячено вивченню демографічної ситуації в Україні XVIII ст., проте недостатньо висвітлено соціальну структуру населення тодішньої столиці – м. Батурина. **Мета статті:** порівняти демографічну ситуацію в Батурині та загалом по Україні шляхом дослідження розподілу населення міста за віком, статтю та сімейним станом. **Методи дослідження.** Для реалізації мети залучено сповідні книги батуринських церков. Аналіз здійснено на основі історико-демографічних методів.

Висновки. У XVIII ст. у місті діяли 4 церкви. Аналіз структури населення проведено на основі вибірки даних церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Сповідні книги цієї церкви зараз зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. У джерелі описані такі соціальні стани: духовні, військові, посполиті, цехові майстри, проміжні групи та міські маргінали.

Спочатку автором підраховано кількість мешканців у парафії Покровської церкви Батурина. У 1757 р. там приймало причастя 1098 осіб. Серед них найчисельнішими були посполиті. За віковим показником переважали групи працездатного віку від 15 до 59 років (689 осіб). На другому місці перебувала дитяча вікова група (390 осіб). Найменшою була старша вікова група від 60 років (19 осіб).

Далі автором здійснено аналіз статевого розподілу населення. Здійснено підрахунок статевого співвідношення. Визначено коефіцієнт фемінізації, який становив 109,1%. Цей показник тримається у загальноприйнятих межах. Але, за даними сповідних розписів, жінки переважали не у всіх вікових групах. А саме: у дитячій віковій групі більше було чоловіків, а в працездатних та старшій вікових групах перевага залишалася за жінками.

Потім автором визначено сімейну структуру мешканців міста. У Батурині за сповідними розписами нараховувалось 317 неодружених чоловіків та 306 незаміжніх жінок, по 201 одружених чоловіків та заміжніх жінок, 7 вдовців та 66 вдов. Найбільше неодружених було серед посполитих. В середньому, поширеній середній шлюбний вік становив 25,9 року для чоловіків, та 23,9 року для жінок. Після 44 р. чоловіки у місті були переважно одруженими. Варто відзначити, що багато жінок були молодшими, ніж їхні чоловіки, причому різниця у віці могла сягати 10 – 20 років. Крім того, багато чоловіків ставали вдовцями у досить молодому віці, що було пов'язано із високою смертністю жінок під час пологів. Те ж стосується і вдов, багато з яких були досить молодими та працездатного віку.

Станом на 1757 р. у Батурині переважали люди активно, працездатного віку. За рівнем демографічної старості населення місто було молодим. У структурі населення перевага була за одруженими та заміжніми. Не перебували у шлюбі переважно представники молодших вікових категорій, які, у свою чергу, мали всі шанси на укладення шлюбу. Частка вдовців і вдов у структурі населення була найменшою. Автор доходить висновку, що місто мало гарні перспективи подальшого

розвитку і загалом відповідало тенденціям, характерним для інших ранньомодерних міст Гетьманщини.

Ключові слова: сповідні розписи, структура населення, фемінізація, Покровська церква, Батури́н.

Як відомо, соціальна структура населення міст Гетьманщини була доволі строкатою та складалася з різноманітних груп. Для того, аби створити цілісну картину розвитку соціальних спільнот окремих населених пунктів у XVIII ст., у наш час науковці використовують здобутки історичної демографії. Переважно аналізуються різні описово-статистичні джерела. Серед їхньої маси великий науковий потенціал для істориків становлять сповідні книги, які останнім часом все більше залучають до досліджень поряд із такими відомими джерелами, як Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.), різними компютами, ревізіями, що укладалися з метою фіскального чи військового контролю населення Гетьманщини.

На сучасному етапі розвитку історичної науки недостатньо вивчено структуру населення Батури́нської сотні Ніжинського полку у XVIII ст. Окремі аспекти даної проблематики у своїх працях розглядали: О. Лазаревський¹, В. М'якотін², І. Ситий³, С. Павленко⁴, Ю. Мицик та І. Тарасенко⁵, І. Кривошея⁶, Н. Сасенко⁷ та М. Хармак⁸.

У цій статті розглянемо сповідні розписи із церкви Покрови Пресвятої Богородиці гетьманської столиці – м. Батурина. Для з'ясування соціальної структури парафіян церкви залучимо сповідні книги 1757 р., проведемо аналіз джерела та визначимо статево-віковий склад і сімейний стан мешканців міста. Одержані дані будемо порівнювати з аналогічними результатами, отриманими для інших міст Гетьманщини.

Сповідний розпис – це книга церковного призначення, у якій розміщували інформацію про здійснення парафіянами таїнства сповіді та причастя. Як указує дослідниця О. Бороденко, таку форму звітування було поширено вперше у 1215 р. IV Латеранським собором у Західній Європі.

На теренах Російської імперії обов'язкове ведення сповідних розписів було запроваджено у 1716 і 1718 рр. У них детально фіксувалися дані про стать, вік, сімейний склад парафіян церкви від одного року до старшого віку, які в період чотирьох постів приймали сповідь та причастя чи тільки причастя (якщо це були діти віком до 7 років)⁹.

Сповідні розписи церкви Пресвятої Богородиці зберігаються в Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО), у фонді 679. Джерело написане скорописом середини XVIII ст. Тексти виконані доволі розбірливим почерком, що може вказувати на освіченість та дбайливе ставлення до роботи особи, що його складала. Про освіту духовних осіб Батури́нської сотні дізнаємося із розвідки о. Юрія

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Київ : Тип. К. Н. Милевского, 1893. Т. 2.: Полк Нежинский. 552 с.

² М'якотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. Прага, 1926. Т. 1. Вып. 3. 217 с.

³ Ситий І. Батури́н у першій чверті XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 65–73.

⁴ Павленко С. Перепис Батурина 1666. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 39–41.

⁵ Мицик Ю., Тарасенко І. Опис Батурина в класичній праці О. М. Лазаревського. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 364–372.

⁶ Кривошея І. Значне товариство військово Ніжинського полку на етапі переходу до сталих чинів неурядової старшини (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 3–9.

⁷ Сасенко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України. *Красназнавство*. 2016. № 1–2. С. 115–122.

⁸ Хармак М. Винокурний промисел Батурина XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Київ–Глухів, 2016. Вип. 9. С. 225–228.

⁹ Бороденко О. Статево-вікова структура с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Красназнавство*. 2012. № 3. С. 55.

Мицика, який досліджував походження студентів Києво-Могилянської академії. Як указує історик, упродовж XVIII ст. сини священників Батурина та навколишніх сіл здобували ґрунтовну освіту, зокрема багато з них закінчували клас богослов'я у згаданій академії. Серед прізвищ зустрічаємо і брата настоятеля Покровської церкви – Василя Джунковського¹⁰.

Сповідні розписи батуринської церкви мають свою структуру. Вони складаються із 3 частин: преамбули, самого розпису та підсумкової таблиці. У преамбулі розпису сказано, що він складений священником соборної церкви Покрови Пресвятої Богородиці Іваном Джунковським у 1757 р.¹¹.

На жаль, точна дата будівництва церкви не збереглася. За матеріалами Бендерської комісії, особисті кошти для двох дерев'яних церков – Покровської та Воскресіння Господнього, виділяв гетьман І. Мазепа¹². Ймовірно, Покровська церква не була знищена у 1708 р., на противагу іншим батуринським церквам. Вона згадується в описі Батурина 1726 р., який вперше був опублікований І. Ситим: «При Батурине ж пустых дворищ... 2 – подле церкви Покрова». Є згадка і про церковний шинок: «шинокъ церкви Покрова». Тобто, у 1726 р. церква діяла¹³. На думку С. Павленка, після 1708 р. Покровська церква була єдиним храмом у місті, де відправляли богослужіння. За дослідженнями історика, священником там був отець Лука, який також згадувався в описі 1726 р.¹⁴.

З розвідок Н. Саєнко та О. Бондаря випливає, що Покровська церква була розташована при дорозі біля Сосницької брами Батуринської фортеці¹⁵. На це вказує і опис 1726 р.: «а прочие местца поблизу города пустие: едно поблизу гребли прозывается Хайнатщина, другое близ церкве Покрова, третье от поля над дорогою Палчиковскою»¹⁶. На той час церква мала велике значення в місті. У 1731 р. священник звернувся особисто до гетьмана Д. Апостола зі скаргою про стягнення з козаків Прощенків грошей, які їхня мати заповідала на церкву. У результаті ця справа особисто гетьманом була передана на розгляд батуринському сотнику Ф. Стожку¹⁷.

У 1745 р. Покровська церква мала статус «соборної»¹⁸. У 1782 р. настоятелем храму залишався Іван Джунковський, якому на той час виповнилося 62 роки¹⁹. У 1783 р. дерев'яна церква згоріла. З досліджень Л. Кіяшко випливає, що настоятель храму разом із парафіянами збудував новий мурований храм, який освятили у 1789 р.²⁰. До нашого часу церква, на жаль, не збереглася, оскільки була знищена у 1935 р.

Далі у сповідних книгах 1757 р. розміщується почерговий опис дворів мешканців міста, приписаних до парафії Покровської церкви. Першими в описі згадуються домогосподарства духовних осіб – священника та церковного дяка. Потім докладно описано двори козацької старшини («военные и ихъ домашние»): ніжинського полкового осавула Г. Долинського, батуринського сотника Д. Стожка, батуринського сотенного отамана Ф. Пороховського, військового товариша Й. Рижого, служителя Генеральної військової канцелярії А. Покотилова та військового товариша

¹⁰ Мицик Ю. Уродженці Батуринської і Борзенської сотень – студенти Києво-Могилянської академії. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 171–172.

¹¹ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп.1 Спр. 1518. Арк 310 зв.

¹² Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. Праці українського наукового інституту. Варшава, 1938. Т. 46. С. 131.

¹³ Мазепина книга / [упоряд. І. Ситий]. Чернігів, 2005. С. 74, 81.

¹⁴ Павленко С. Батуринська фортеця. Київ: Мистецтво, 2019. С. 164.

¹⁵ Бондар О. Батурин: фортифікації та міська структура. Чернігів: [б. в.], 2019. С. 32.

¹⁶ Мазепина книга / [упоряд. І. Ситий]. Чернігів, 2005. С. 111.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3621, арк. 4 зв.

¹⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Книга 6. С. 351.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 5. Спр.18. Арк. 62 зв.

²⁰ Кіяшко Л. Батурин на світлинах кінця XIX – початку XX ст. Батуринська старовина [Текст]: зб. наук. праць, присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / Ін-т історії України НАН України, Ін-т археол. НАН України/ [упорядник В. Коваленко]. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2008. С. 457.

В. Рудковського. Після дворів козацької старшини описані домогосподарства козаків Батурицької сотні («козаки и их домашние»), посполитих («посполитые и их домашние») та цехових майстрів («цеховые и их домашние»).

Традиційно в українській історіографії терміном «посполитий» позначали селян. Але, як указує історик Ю. Волошин, джерела XVIII ст. його використовували і для означення міщан. Тобто слово «посполитий» часто було синонімом слова «міщанин»²¹. Поряд з ними, описані також служителі, дворові люди та сусіди (підсусідки). Їх можна об'єднати та віднести до однієї соціальної категорії – до проміжної групи. Вони традиційно були виходцями із різних соціальних станів. Це могли бути як місцеві жителі, так і переселенці з інших місцевостей, часто збіднілі. Вони жили в будинку господаря чи в окремії хаті на подвір'ї та в якості оплати за наданий притулок працювали на його користь²². Такі мешканці займалися сільським господарством або могли бути залученими до занять промислами чи ремеслами, якими займався господар двору²³. За сповідними розписами підсусідки, наймити та дворові люди були приписані до дворів представників духовенства, козацької старшини, козаків та посполитих.

Окремо до проміжної групи можемо віднести безземельних селян, які згадуються у сповідних розписах 1757 р. – так званих «бобилів». За дослідженнями О. Гуржія, їх в основній масі можна зарахувати до безземельних мешканців, які, як правило, не мали власної орної землі, ніяких угідь і сплачували щорічний податок (відомий під назвою «бобильщина») натурою чи грошима²⁴.

Незначну соціальну категорію серед парафіян становили міські маргінали. На думку Ю. Волошина, до цієї категорії можемо віднести школярів та хворих (шпитальні, каліки, убогі)²⁵. Вони традиційно жили в церковно-благодійних закладах – шпиталях. Такий шпиталь згадувався і при батурицькій церкві.

Окремою графою священик описав одне домогосподарство старообрядців – Василя Афанасьєва. Віднесемо їх до проміжної групи. Як указують дослідники, причиною запровадження сповідальних розписів і був пошук та виявлення серед парафіян прибічників старообрядства, які уникали сповіді у церквах. Тому їх традиційно й виокремлювали в описі.

Перепис мешканців парафії Покровської церкви здійснювали таким чином: спочатку вказувалося ім'я, по батькові, прізвище та вік господаря двору. Як впливає з батурицького розпису, переважно священик указував прізвища власників дворів. Трапляється відсутність прізвищ у вдів-власниць дворів, у наймитів (слуг), частини підсусідків та дворових людей. Далі записували дружин, дітей та інших членів сім'ї (родини братів, сестер, племінників, зятів, невісток-вдів тощо). Наприкінці перелічувалися слуги, підсусідки та дворові люди. Навпроти кожної особи священик зазначав відвідування сповіді та причастя. Наприкінці укладач складав підсумкову таблицю про чисельність осіб, що сповідалися, із розподілом за статтю і соціальним становищем, а також тих, хто уникнув цієї процедури. Превертас увагу, що священик Покровської церкви ретельно записував усіх дітей, включно з немовлятами та тими, кому виповнився один рік.

Визначимо загальну кількість парафіян церкви Покрови Пресвятої Богородиці. У 132 дворах мешкало 1098 осіб. Серед парафіян Покровської церкви переважали

²¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 101.

²² Казіміров Д. Соціальна структура та демографічна характеристика населення м. Мени в середині XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. Київ–Глухів, 2017. Вип. 10. С. 195.

²³ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 115.

²⁴ Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Київ, 2012. 271 с.

²⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 129.

родини посполитих – 379 осіб. На другому місці перебували козаки – 352 особи, а на третьому – проміжні групи (слуги, дворові люди, підсусідки, «бобилі» та старообрядці) – 245 мешканців. Далі – родини цехових майстрів – 94 представники. Найменшими за кількістю групами були родини духовенства – 17 осіб та міських маргіналів – 11 мешканців. Загалом, із-поміж чотирьох діючих церков міста Батурина парафія Покровської церкви була найбільшою у середині XVIII ст.

Далі здійснимо аналіз статевого та вікового складу парафіян Покровської церкви. Спочатку розглянемо вік мешканців парафії (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Розподіл населення за статтю і віком.

Вікова група поселення	0 – 14			15 – 59			60 і старше			Всього
	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	
Парафія Покровської церкви м. Батурин	391	201	190	689	318	371	18	6	12	1098
%	35,61	18,31	17,3	62,75	28,96	33,79	1,64	0,55	1,09	100

Серед парафіян церкви переважали групи працездатного віку від 15 до 59 років, які становили 62,8 % від загальної чисельності. Другу позицію посідала дитяча вікова група від 1 до 14 років – (35,6%). Остатню позицію займала група літніх людей віком від 60 і старше – (1,6%). Найстарішим серед чоловіків у парафії був козак Лукія Горбань. Йому на час укладу розпису виповнилося 76 років²⁶. Серед жінок найстаршою була мати священика Покровської церкви – вдова Анастасія Іванівна Джунковська. У 1757 р. її вік становив 82 роки²⁷. Тобто серед парафіян переважало активне населення, працівників було більше, ніж «дідців». Цей показник зумовлювався також наявністю серед мешканців значної кількості служителів та «дворових людей». За цими результатами мешканців парафії Покровської церкви ми можемо віднести до категорії «демографічно молодого» населення. За визначенням польського демографа Е. Росета, демографічно молодим вважається те населення, де частка літніх людей не переважає 8 %. Для порівняння, згідно з дослідженнями Н. Саєнко, в Батурині за Генеральним описом 1765–1769 рр. ця частка становила 2,8²⁸.

Використовуючи дані таблиці 1, визначимо статевий розподіл мешканців, приписаних до церкви. За сповідним розписом, серед парафіян Покровської церкви нараховувалось 525 осіб чоловічої та 573 представниці жіночої статі. У дитячій віковій групі чоловіче населення перевищувало жіноче на 1 %. У працездатній групі навпаки – жінки переважали над чоловіками на 4,8 %. У старшій віковій групі відбив хоча й невеликий, але перевага знову залишалася за жінками – 0,5 %.

Для більш детальної характеристики соціальної структури мешканців, приписаних до Покровської церкви, використаємо поширену в історичній демографії таблицю необроблених даних і розподілимо парафіян за віком, статтю, сімейним та соціальними станами. За основу візьмемо поділ на п'ятирічні вікові групи. Дані двох таблиць нададуть нам можливість визначити коефіцієнт статевого співвідношення та особливості сімейної структури парафіян Покровської церкви (див. таблицю 2 та 3).

²⁶ ДАЧО, ф. 679, оп.1, спр. 1518, арк 314 зв.

²⁷ Там само. Арк 310 зв.

²⁸ Саєнко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 117.

Спочатку підрахуємо статеве співвідношення, визначивши коефіцієнт фемінізації. Він вираховується за формулою: кількість жінок ділимо на кількість чоловіків, помноживши отримані дані на 100. В історичній демографії результат має бути наближений до 105,0 і перебувати в межах від 100,0 до 110,0. Якщо цей показник більший чи менший, за визначенням французьких демографів Л. Анрі та А. Блюма, це може вказувати на недооблік котроїсь статі²⁹. За цією формулою ми одержали коефіцієнт 109,1%. Цей показник перебуває у загальноприйнятих межах. Загалом перевага жінок у населенні ранньомодерних міст була звичним явищем, так як і в інших регіонах Європи. Наприклад, у м. Стародубі коефіцієнт фемінізації становив 109%, у м. Ніжині – 101%, а у польському Кракові – 104%³⁰.

Але чи така тенденція характерна для всіх вікових груп? Для цього визначимо статеве співвідношення в окремих вікових категоріях. Отримані дані порівняємо із типовою таблицею ООН для закритого населення, наведеною в роботі Л. Анрі та А. Блюма. У показниках дитячої вікової групи (10–14 років) простежується перевага за хлопчиками, що було нетиповим для суспільства того часу. Ймовірно, причиною була недореєстрація дівчаток. Також на перевагу хлопчиків у такій віковій категорії могла вплинути наявність останніх серед служителів та шпитальних.

Таблиця 4.

Коефіцієнт фемінізації

Вікова група	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70
Парафії Покровської церкви м. Батурын	106.1	106.3	73.97	117.5	122.6	101.8	122.5	89.2	116.6	142.3	212.5	57.1	125.0	400.0	400.0
Типові дані	102,3	102,4	102,8	103,3	103,9	104,7	105,6	106,2	105,2	104,0	101,0	97,2	92,9	88,5	78,8

Неоднаковою була ситуація і в групах працездатного віку. Жінки переважали в більшості вікових груп: 15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 40–44, 45–49, 50–54. Тільки у вікових категоріях: 35–39 та 55–59 переважають чоловіки. Такі коливання були пов'язані із трудовою міграцією населення (приплив до міста жінок-найминок – найбільш мобільної групи, які працювали порічно або посезонно), військова діяльність чоловіків, смертність серед жінок дітородного віку. У групах віком від 60 до 70 років знову спостерігається збільшення чисельності жінок. Це можна пояснити природнім зростанням рівня смертності чоловіків. Крім цього, населення Батуринської сотні було учасниками подій Північної війни 1700–1721 рр., російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що в сукупності позначалося не найкращим чином на популяції мешканців цієї адміністративної одиниці.

Далі визначимо сімейну структуру парафіян Покровської церкви. На основі даних двох таблиць охарактеризуємо сімейний стан населення. Загалом серед чоловіків нараховувалось 317 неодружених осіб, 201 – одружений та 7 вдівців. Як впливає із підрахунків, у парафії серед чоловіків зовсім не було одружених у віці 15–19 років. Перший шлюб переважна частина чоловіків укладала у віці 20–29 років. Наймолодшим одруженим чоловіком серед парафіян батуринської церкви був Матвій Дроб'язко. На час укладання документа йому виповнилося 20 років, а його дружині Агафії Лук'янівні – 19 років. Дітей родина ще не мала³¹.

²⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 27–29.

³⁰ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 83.

³¹ ДАЧО, ф. 679, оп.1, спр. 1518, арк 322 зв.

Для з'ясування проблеми середнього віку вступу в перший шлюб звернемося до методики, запропонованої французькими вченими Л. Анрі та А. Блюмом. Знаючи у кожній віковій групі до 50 р. частку тих парафіян, які не взяли шлюб – C , спробуємо вирахувати середній вік вступу мешканців у перший шлюб – i . Обчислення здійснимо за такою формулою:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + C_{20-24}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}}$$

За нашими даними, середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків парафії Покровської церкви становив:

$$i = 10 + \frac{5(1 + 0.735 + 0.226 + 0.125 + 0.071 + 0.41) - 0}{1 - 0} = 25.9$$

Отже, середній шлюбний вік становив 25,9 року. Для порівняння, згідно з дослідженнями І. Сердюка та Ю. Волошина, середній вік вступу в шлюб для чоловіків у Переяславі становив 25,7 року, а в Полтаві – 28,1 р.³². Тобто, вирахований показник для чоловіків є типовим і збігається з показниками тогочасних міст Гетьманщини. Також він є наближеним до «європейського типу шлюбності», концепцію якого розробив Джон Хайнал. Він характеризується більш пізнім вступом у шлюб та більшою часткою осіб, які не перебували у шлюбі³³.

Далі охарактеризуємо групу неодружених чоловіків парафії Покровської церкви. Серед працездатного чоловічого населення нараховувалось 116 неодружених осіб. Привертає увагу, що з них 4 козаків, 12 представників проміжних груп, 3 чоловіків духовного стану та 1 школяр залишалися неодруженими у віковій категорії 25–44 роки. Настаршими неодруженими чоловіками у парафії Покровської церкви були Антон Нікітов – слуга, який мешкав у дворі Андрія Покотилова, якому на час розпису виповнилося 42 роки³⁴, та козак Мойсей Лемешко – 37 років³⁵. У категорії чоловіків, старших 45 років, неодружених не було виявлено.

Невелику групу парафіян становили вдівці – 7 осіб. Найбільше їх було серед козаків. Двоє чоловіків одвоїли у молодому віці – від 35 до 44 років. Решта стали вдівцями у більш старшій віковій категорії – від 55 до 64 років. Безперечно, чоловіки цієї категорії могли одружитися вдруге, що не заборонялося й церквою. Тим більше, вони часто були змушені виховувати своїх малолітніх дітей. Наприклад, посполитий Яків Тимченко, який був удівцем у 36 р., сам опікувався двома дітьми: 4-річним Василем та 6-річною Євдокією³⁶.

Тепер охарактеризуємо сімейний стан жінок. Серед парафіянок Покровської церкви нараховувалось 306 незаміжніх, 201 заміжня та 66 вдів. За підрахунками автора, частина батуринських жінок брали перший шлюб у віці 15–19 р. Однак їхній відсоток серед шлюбних пар був невеликим. Удалося зафіксувати наймолодшу заміжню представницю парафії Покровської церкви – Марину із козацького стану, – яка була дружиною Федора Марченка. На час розпису дівчині виповнилося всього лише 14 років, а її чоловіку – 22 р. Дітей у їхній родині ще не було³⁷. Загалом такі ранні шлюби в Гетьманщині є швидше винятком, ніж правилом. Наприклад, ранній шлюбний вік був характерним для розкольників Стародубського полку, де дівчат видавали заміж раніше 15-літнього віку. Хоча допустимий церквою вік для укладання шлюбу становив 13 років³⁸.

³² Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 165-166.

³³ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 145–146.

³⁴ ДАЧО. Ф. 679. Оп.1 Спр. 1518. Арк. 313 зв.

³⁵ Там само. Арк. 317 зв.

³⁶ Там само. Арк. 322 зв.

³⁷ Там само. Арк. 315 зв.

³⁸ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-де-

Порівнюючи середній шлюбний вік із отриманими показниками для чоловіків, вирахуємо його й для жінок. Спочатку визначимо показник остаточної безшлюбності, який дорівнює показникові безшлюбності у 50 років. Адже можливість взяти вперше шлюб зменшується відповідно до зростання віку і стає мінімальною у 50 років. За методикою французьких учених Л. Анрі та А. Блюма підрахуємо число осіб, які залишилися поза межами шлюбу в 45–49 та 50–54 роки за формулою:

$$C_{50} = \frac{3+1}{31+32} \times 100 \approx 6.35$$

Таким чином, 6 із 100 жінок парафії Покровської церкви м. Батурина у середині XVIII ст. жодного разу за своє життя не виходили заміж. Отримані дані таблиці 3 дозволять вирахувати середній вік вступу жінок у перший шлюб. Підрахуємо його знову ж за формулою:

$$i = 10 + \frac{5(0.98+0.952+0.442+0.106+0.152+0.043+0.153+0.096+0.031+0.169) - 40 \cdot 0.063}{1 - 0.063} = 23.9$$

Отже, середній шлюбний вік жінок парафії становив 23,9 року. Наприклад, згідно з дослідженнями І. Сердюка, середній вік вступу жінок у Переяславі становив 22,3 року. Показник для жнок Батурина відповідає європейському шлюбному віку, тобто є вищим за 23 роки³⁹.

Тепер проаналізуємо категорію незаміжніх жінок. Серед парафіянок працездатного віку в шлюбі не перебувало 117 осіб. Привертає увагу, що більшість з них залишалися незаміжніми у віковій категорії 25–59 р.: на перших позиціях перебували жінки з проміжних груп (найбільше серед найминок та дворових людей) – 13 представниць. Далі трапляються незаміжні серед родин посполитих – 7 осіб. Окрім них, потенційними нареченими серед парафіянок Покровської церкви було 3 дівчини із козацьких родин та 1 – із домогосподарства цехових майстрів.

З усіх незаміжніх загалом 27 представниць належали до молодшої вікової групи (віком 20–24 р.), 20 входили у групу ризику жіночої самотності (віком від 25 до 49 р.) та 3 жінки були «старими дівами» (особи старші 50 р.). Найстаршою незаміжньою серед жінок була Мотрона Сіренко. На час розпису їй виповнилося 56 р.⁴⁰

Далі охарактеризуємо групу вдів, яких нараховувалося 66 осіб. Вони становили помітну частку серед жінок парафії. Привертає увагу, що вдови були зафіксовані серед представниць працездатної вікової категорії 25–59 р. Наймолодшою вдовою, зафіксованою в сповідних розписах, була «служителька» Федора Пороховського Варвара Василівна. На час укладання розпису їй виповнилося 25 років. Кількість вдів можемо пояснити різними причинами. Дослідник І. Сердюк вважає, що це було пов'язано із вищим рівнем смертності чоловіків, різницею у віці між подружжям, при якій чоловіки помирали першими, а також порівняно більшими шансами вдівців на укладання повторного шлюбу⁴¹. Крім цього, як впливає зі сповідних розписів, значна частина вдів була серед представниць проміжних груп – найминок, дворових людей, підсусідків та шпитальних, що також не могло не впливати на загальну чисельність.

Найбільше подружніх пар нараховувалося серед посполитих – 73 та козацького стану – 67. Підрахунки засвідчують, що одружені чоловіки мали перевагу в 10 вікових категоріях (від 25 до 70 р.), а заміжні жінки – у 6 (від 20 до 49 р.). Найбільший

мографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. С. 187–188.

³⁹ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 145–146.

⁴⁰ ДАЧО. Ф. 679. Оп.1 Спр. 1518. Арк. 323 зв.

⁴¹ Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз). *Краєзнавство*. 2008. № 1-4. С. 175–181.

відсоток одружених чоловіків припадав на осіб 25–29 років і жінок – також на вікову групу 25–29 р. Тобто молоді люди були найбільш «активними» у створенні родин на шлюбному ринку.

Заміжні жінки парафії Покровської церкви переважно мали незначну вікову різницю зі своїми чоловіками. У парафії нараховувалась 201 подружня пара. Переважали подружжя, де чоловік був старшим дружини на 1–5 років. Таких пар було зафіксовано 126. На другому місці перебували подружні пари, де різниця між чоловіком та дружиною становила 6–10 років – 51. Траплялися подружжя, де чоловік був старшим своєї дружини на 11–19 років – 8 пар. Також удалося зафіксувати й подружжя із різницею у 20 років, яких у парафії нараховувалось 4 пари. Крім цього, виявлено 6 подружніх пар, де чоловік і дружина були ровесниками. Але не у всіх випадках чоловік був старшим своєї дружини. У парафії зафіксовано 6 пар, де старшою виявилася дружина. Наприклад, дячок Покровської церкви Євстафій Яремович був молодшим своєї дружини на 12 років⁴².

Отже, аналіз даних сповідних книг дозволив визначити особливості соціальної структури та демографічну характеристику населення гетьманської столиці Батурина середини XVIII ст., а саме – тієї її частини, яка входила до складу парафії церкви Покрови Пресвятої Богородиці. За сповідними розписами 1757 р. вдалося встановити, що з-поміж чотирьох батуринських церков Покровська парафія міста була найбільшою, оскільки нараховувала 1098 осіб. З огляду на те, що переважну більшість населення Батурина становили особи працездатного та дитячого віку, його мешканців можна віднести до демографічно молодого населення. Попри деяку недосконалість тогочасного обліку, очевидним є факт, що у статевому співвідношенні переважали жінки, і це було звичним явищем для міст XVIII ст. У шлюбній структурі населення перевага була за одруженими. Переважно не перебували у шлюбі представники молодших вікових категорій, які, в свою чергу, мали всі шанси на укладання шлюбу в майбутньому. Частка вдів і вдовців у структурі населення була найменшою. Значний вплив на соціальну та статево-вікову структуру мешканців парафії Покровської церкви мала трудова міграція, приплив населення з інших місцевостей, а також втрата частини мешканців у результаті хвороб чи через участь у військових походах тощо. Отримані результати відповідають загальним тенденціям, характерним для ранньомодерних міст Гетьманщини.

References

- Anry, L., & Blium, A. (1997). *Metodika analiza v istorycheskoi demohrafii*. Moscow, Russia: RGTU.
- Borodenko, O. (2012). Statevo-vikova struktura s. Zhuky Horodovoi sotni Poltavskoho polku v druhiy polovyni XVIII st. (za materialamy spovidnykh rozpysiv). *Kraieznavstvo*, 3, 55.
- Bondar, O. (2019). Baturyn: fortyfikatsii ta miska struktura. Chernihiv, Ukraine.
- Vozniak M. (1938). Benderska komisiia po smerti Mazepy. *Pratsi ukraïnskoho naukovoho instytutu (Warsaw)*, 46, 106–138.
- Voloshyn, Yu. (2005). Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st. (istoryko-demohrafichniy aspekt). Poltava, Ukraine: ASMI.
- Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti: miska spilnota Poltavy druhoi polovyni XVIII st. Kyiv, Ukraine: «K.I.S.».
- Hurzhiy, O., & Orlyk V. (2012). Seliany Ukrainy ta yikh opodatkovannia v XVII – seredyni XIX st. Bila Tserkva, Ukraine: Vyd. Pshonkivskiyi O. V.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti). F. 679. Op.1 Spr. 1518. P. 365.
- DACHO. F. 679. Op. 5. Spr.18. P. 62.
- Fylaret (Humylevskiy). (1874). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernihovskoi eparkhii*. (Vol. 6) Chernihiv, Russian Empire: Chernyhovskaia zemskaia typohrafiya.

⁴² ДАЧО. Ф. 679. Оп.1 Спр. 1518. Арк. 311 зв.

Kazimirov, D. (2017). Sotsialna struktura ta demografichna kharakterystyka naselennia m. Meny v seredyni XVIII st. Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. (Vol. 10). Kyiv, Ukraine: Hlukhiv, 195.

Kiiashko, L. (2008). Baturyn na svitlynakh kintsia XIX – pochatku XX st. Baturynska starovyna: zb. nauk. prats, prysviach. 300-littiu Baturynskoi trahedii. Kyiv, Ukraine: Vydavnytstvo im. O. Telihy, 457.

Kryvosheia, I. (2015). Znachne tovarystvo viiskove Nizhynskoho polku na etapi perekhodu do stalykh chyniv neuriadovoi starshyny (kinets XVII – persha chetvert XVIII st.). *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 3–9.

Lazarevskiy, A. (1893). Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaseleniia, zemlevladieniia i upravleniia. Polk Nezhyntskii. (Vol. 2) Kyiv, Russian Empire : Typ. K. N. Mylevskoho.

Sytyi, I. (Ed.) (2005). Mazepyna knyha. Chernihiv, Ukraine: TsNTEI.

Mytsyk, Yu., & Tarasenko, I. (2014) Opys Baturyna v klasychnii pratsi O.M. Lazarevskoho. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 364–372.

Mytsyk, Yu. (2017). Urodzhentsi Baturynskoi i Borzenskoi sotni – studenty Kyievo-Mohylianskoï akademii. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 171–172.

Miakotyn, V. (1926). Ocherki sotsialnoi istorii Ukrainy v XVII–XVIII vv. (Vol. 1) Prague, Czechoslovak Republic: Vataha i plamia. 3.

Pavlenko, S. (2008). Perepys Baturyna 1666. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3, 39–41.

Pavlenko, S. (2019). Baturynska fortetsia. Kyiv, Ukraine: Mystetstvo.

Saienko, N. (2016). Kozatski rodyny Baturyna druhoi polovyny XVIII st. za danymy Heneralnogo opysu Livoberezhnoi Ukrainy. *Kraieznavstvo*. 1-2, 117.

Serdiuk, I. (2008). Vdivtsi i vdovy u Rumiantsevskomu opysi Pereiaslava (istoryko-demografichniy analiz). *Kraieznavstvo*. 1–4, 175–181.

Serdiuk I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st. Poltava, Ukraine: TOV «ASMI».

Sytyi, I. (1995). Baturyn u pershii chetverti XVIII st. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 65–73.

Kharmak, M. (2016). Vynokurnyi promysel Baturyna XVII–XVIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv–Hlukhiv. 9, 225–228.

Tsentrálny derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, misto Kyiv. F. 51. Op. 3. Spr. 3621. P. 4

Солдато́ва Ка́ріна Олекса́ндрівна – старший науковий співробітник відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Soldatova Karina O. – senior researcher at the Department of Archeology of the National Historical and Cultural Reserve “Hetman’s Capital» (74 Hetmanska Street, Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: karina_soldatova@ukr.net

HISTORICAL DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE PARISH OF THE BATURYN CHURCH OF INTERCESSION (USING CONFESSIONAL REGISTERS OF 1757)

Much research has been devoted to social life of Ukraine in XVIII century; however, there is little information available on the structure of population of its capital, namely the city of Baturyn. For that reason, the purpose of the article is to compare demographic situation in Baturyn and in the whole Ukraine, establishing the age, sex and marital status

distribution of the population. To gain this aim, we examine the confessional registers of the Baturyn churches. The analysis is based on historical and demographic methods.

In XVIII century Baturyn had four churches. For the analysis of the structure of the population, a sample was taken on the basis of the Church of Intercession. Confessional registers of this church are now stored in the State Archive of Chernihiv. The source describes the following estates: clergy, military, peasants, corporation artisans, intermediate groups and urban outcasts.

Initially, we estimate the number of residents of the parish of the church. In 1757, it reached 1098 people. Among them the peasants' estate dominated. Age distribution tends to be such that groups of able-bodied people in age from 15 to 59 years were dominant. The second place took a children's age group. And the last position took people over 60 years old. The latter group consisted of 19 people.

After that, we analyzed the sex distribution of the population. We establish the sex ratio and the feminization coefficient. The latter one is 109.1%. This metric is within general limits. But according to the confessional registers, women did not dominate in all age groups. Among children there were more men, but able-bodied and old-aged groups accounted for more women.

Then, we defined the family structure of the population. According to the confessional registers in Baturyn there were 317 single men and 306 women, 201 married men and 201 women, 7 widowers and 66 widows. The most single was among the peasants. The average marriage age was 25.9 years old for men, and 23.9 years old for women. Also, many of women were much younger than their husbands, and the age difference could reach 10-20 years. Note that many men in the city became widowers at a fairly young age, which was due to the high mortality of women during childbirth. Many widows were also pretty young and able-bodied.

Thus, the source considered is informative. We conclude that in 1757 population of Baturyn was young by the level of demographic aging. In the structure of the population the main part was married. Single people belong mostly to younger age groups, and therefore had all chances for marriage. The widowers and widows took the smallest in the population structure. And finally we infer that in period mentioned the city had good prospects for further development, and had the same demographic characteristics as others cities of early modern period in Hetmanate.

Key words: confessional registers, structure of population, feminization, the Church of Intercession, Baturyn.

Дата подання: 2 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солдато́ва К. Історико-демографічна характеристика парафіян церкви Покрови Пресвятої Богородиці міста Батурина (за сповідними розписами 1757 року). *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 15–27. DOI: 10.5281/zenodo.3949735.

Цитування за стандартом APA

Soldatova, K. (2020). Istoryko-demohrafichna kharakterystyka parafian tserkvy Pokrovy Presviatoi Bohorodytsi mista Baturyna (za spovidnymy rozpysamy 1757 roku) [Historical demographic characteristics of the Baturyn Church of Intercession (using confessional registers of 1757)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 15–27. DOI: 10.5281/zenodo.3949735.